

Temat: Wprowadzenie do literatury wojennej.(3 godz.)

1. Wybuch II wojny światowej.
2. Trudna sytuacja ludności cywilnej – losy artystów.
3. Jak tworzyć, aby nie zakłamać prawdy o apokalipsie spełnionej?
4. Literatura faktu.

Ad.1

Przyczyny wybuchu II wojny światowej są silnie zróżnicowane, zwłaszcza gdy weźmie się pod uwagę niejednoznaczność określania zakresu czasowego konfliktu. Inaczej będą wyglądać w przypadku starcia na froncie azjatyckim, a inaczej w przypadku Europy. Mimo tego można ustalić pewne wspólne tendencje uwidoczniające się niezależnie od obszaru geograficznego. Na plan pierwszy wysuwają się powojenny rewizjonizm, militarny imperializm, konflikty graniczne, powstanie zbrodniczych ideologii i wreszcie czynnik społeczny, który w dużym stopniu uzależniony był od dobrobytu ekonomicznego i załamań gospodarczych.

Adolf Hitler i oś zła

Pierwszą i podstawową przyczyną wybuchu II wojny światowej była niewątpliwie ekspansja **ideologii nazistowskiej w Niemczech**. To właśnie Niemcy stały się osią, wokół której rozgrywały się największe dramaty państw Europy. Militarnemu imperializmowi III Rzeszy towarzyszyła silna indoktrynacja społeczeństwa i jednocześnie go w poczuciu buntu i nienawiści. U podstaw niezadowolenia niemieckiego społeczeństwa leżały silnie zakorzenione przeświadczenie o niesprawiedliwych rozwiązaniach przyjętych po zakończeniu I wojny światowej. Rewizja granic, konieczność spłacenia reparacji wojennych, wreszcie problem bezrobocia i kryzysu ekonomicznego przyczyniły się do radykalizacji poglądów i otworzyły drogę do władzy ekstremalnym ruchom politycznym. W konsekwencji w wyborach powszechnych 1932 roku najwięcej głosów otrzymała partia nazistowska NSDAP. Swoje społeczne poparcie zbudowała na hasłach rewizji postanowień traktatu wersalskiego, odbudowy gospodarczej, militarnej, społecznej i moralnej państwa niemieckiego oraz zniszczenia wrogów zagrażających społeczeństwu. Za takich nazistowska propaganda uważała przede wszystkim Żydów. **Antysemityzm** sam w sobie był przyczyną wybuchu II wojny światowej, ale stał się niezwykle ważnym czynnikiem dynamizującym akcje niemieckich nazistów.

Oczywistą winę za imperialne zapędy III Rzeszy ponoszą nazistowskie władze i naród niemiecki, który wyraził powszechną zgodę na rządy **Adolfa Hitlera** i jego popleczników. Masowość ruchu nazistowskiego oraz długotrwałe poparcie dla działań NSDAP, w tym kolejnych zbrodni, są dowodami odpowiedzialności Niemców. Z punktu widzenia polityki międzynarodowej winą za brak zdecydowanej reakcji na niemiecki imperializm obarczyć należy uczestników **konferencji monachijskiej** - Wielką Brytanię, Francję i Włochy. Dwa pierwsze państwa prowadziły względem Niemiec nieskuteczną **politykę łagodzenia** (z ang. Appeasement), przyzwalając na remilitaryzację Nadrenii, **zabór Austrii**, Czechosłowacji, a wreszcie na **agresję przeciwko Polsce**. Imperializm nie był jedynie domeną III Rzeszy, bowiem stał się także elementem doktryny włoskiej, japońskiej i radzieckiej. Świadczy o tym zaborcza polityka każdego z wymienionych krajów, szczególnie wyraźna w **japońskiej ekspansji na kontynencie azjatyckim** oraz włoskiej agresji w Afryce Wschodniej i na Półwyspie Bałkańskim. Także w tych przypadkach zabrakło stanowczej interwencji świata, w tym nieudolnej, pozbawionej mocy sprawczej organizacji międzynarodowej Ligi Narodów.

Europa jak kocioł

Nie należy także bagatelizować starcia dwóch totalitarnych ideologii - nazizmu i komunizmu. Zatrzymanie **bolszewickiej rewolucji** w 1920 roku nie oznaczało zakończenia eksportu ideologii komunistycznej do innych krajów. Związek Radziecki kontynuował swoją misję zarówno w okresie dwudziestolecia międzywojennego, jak i po zakończeniu II wojny światowej, **instalując socjalistyczne władze w krajach Europy Środkowej i Wschodniej**. Konflikt między dwiema przeciwstawnymi doktrynami politycznymi został zażegnany tuż przed wojną w wyniku **paktu Ribbentrop-Mołotow**, jednakże czasowe przymierze było jedynie doraźnym rozwiązaniem obliczonym na kooperację przeciwko wspólnemu wrogowi.

Duży wpływ na **narastanie tendencji konfliktowych** miały spory graniczne w Europie, które były konsekwencją nieuregulowania statusu wielu linii demarkacyjnych po I wojnie światowej. Liczne roszczenia terytorialne komponowały się z powstawaniem ruchów narodowych, w tym separatyzmami mniejszości etnicznych. Brak politycznych możliwości przeciwdziałania tendencjom odśrodkowym prowadził do konfliktu militarnego.

W budowaniu przyczyn wybuchu II wojny światowej ważną rolę odgrywał również czynnik społeczny. Rewolucja klasowa i polityczna były efektem niezadowolenia mas, błędnej polityki rządzących oraz kryzysu ekonomicznego. Efekty załamania gospodarczego wzmocniły poczucie dezintegracji, przyczyniając się do radykalizacji obywateli. Populistyczne hasła skrajnych doktryn padały na podatny grunt w obliczu biedy, głodu, braku pracy i perspektyw.

Ad.2

Już u zarania wojny śmierć zebrała żniwo:

- **Witkacy** – popełnił samobójstwo 18 września 1939 r.
- **Józef Czechowicz** – zginął podczas bombardowania Lublina w 1939 r.
- **Mieczysław Braun** – zmarł w getcie warszawskim w r. 1942.
- **Bruno Schulz** – rozstrzelany w 1942 na ulicy Drohobycza przez gestapowca Güntera.
- **Janusz Korczak** – w r. 1942 zagazowany w Treblince wraz z dziećmi z sierocińca, którymi do końca się opiekował.
- **Tadeusz Boy-Żeleński** – rozstrzelany wraz z profesorami Uniwersytetu Lwowskiego w 1941 r.
- **Karol Irzykowski** – zmarł na skutek ran odniesionych w powstaniu warszawskim.
- **Julian Kaden-Bandrowski** – zginął w powstaniu warszawskim.

Odrębną kartę stanowi młode pokolenie pisarskie Kolumbów:

- Krzysztof Kamil Baczyński, Tadeusz Gajcy – zginęli w powstaniu warszawskim.

Część pisarzy przeszła przez niemieckie obozy koncentracyjne i sowieckie łagry.

- **Pola Gojawczyńska, Zofia Kossak-Szczucka, Gustaw Morcinek** – obozy hitlerowskie.
- **Gustaw Herling-Grudziński** – przeżył łagry sowieckie.
- **Bruno Jasieński** – zamordowany przez NKWD w obozie koncentracyjnym pod Władystokiem w 1939 r.
- **Tadeusz Peiper** – aresztowany, jak wyjaśniono – na podstawie fałszywych oskarżeń, we Lwowie, w 1940 r.
- **Aleksander Wat** – 1940 – 1941 aresztowany we Lwowie, do 1946 przebywał w Kazachstanie.
- **Lech Piwowar i Władysław Sebyła** – polscy poeci, oficerowie września 1939 – zamordowani w Katyniu.

Wielu przetrwało wojnę na emigracji:

- Władysław Broniewski,
- Julian Tuwim,
- Antoni Słonimski,
- Maria Kuncewiczowa,
- Maria Pawlikowska-Jasnorzewska,
- Arkady Fiedler,

- Jan Lechoń,
- Kazimierz Wierzyński,
- Witold Gombrowicz,
- Melchior Wańkowicz (korespondent wojenny).

Część przeżyła piekło okupacji w kraju. Byli to:

- Leopold Staff,
- Zofia Nałkowska,
- Jarosław Iwaszkiewicz,
- Maria Dąbrowska,
- Jerzy Szaniawski,
- Julian Przyboś,
- Mieczysław Jastrun.

Ci, którzy przeżyli, w latach powojennych dali wyraz grozie i katastrofie wojny.

Postawa poetów starszego pokolenia wobec wojny i okupacji

Wojna wstrząsnęła światem – zmieniła życie ludzi, zmieniła poezję. Literatura – barometr historii – stała się odzwierciedleniem uczuć osób przerażonych grozą wydarzeń. Tak jak biegła historia – tak konkretyzowały się motywy w poezji.

Ad.3

Literatura polska w okresie II wojny światowej – epoka w historii literatury polskiej przypadająca na lata okupacji niemieckiej oraz okupacji sowieckiej, kiedy zarówno twórczość polskich pisarzy, jak i życie artystyczno-literackie zostały dramatycznie zagrożone. Wszelka legalna działalność wydawnicza bądź twórcza została zaprzeczona; instytucje związane z literaturą, wydawnictwa, stowarzyszenia, szkoły średnie i wyższe zmuszono do zaprzestania działalności. Środowisko pisarzy zostało więc chaotycznie rozproszone: część znalazła się w obozach koncentracyjnych, łagrach, gettach, została deportowana w inny rejon kraju, niektórzy wyemigrowali (Tuwim, Wierzyński). Wielu wstąpiło w szeregi wojska polskiego poza granicami kraju, wielu zostało zamordowanych lub zginęło w walce.

Ci, którzy pozostali w kraju zajęli się organizowaniem życia literackiego w konspiracji: były to np. zebrania lub wieczory poezji – spotkania literatów w mieszkaniach w celu dyskusowania i lektury poezji, publikacji. Miasta, w których takie spotkania odbywały się najczęściej to **Warszawa**, **Kraków** i **Lwów**. Pisarze uczestniczyli także we współtworzeniu podziemnej prasy i wydawnictw (około 200 z 1500 polskich podziemnych publikacji dotyczy literatury). Duża część pisarzy i poetów walczyła w polskiej armii na obczyźnie bądź była związana z podziemnym ruchem oporu wojskowym lub cywilnym w kraju.

Bardzo wielu poetów rozpoczęło konspiracyjne wydawanie tomików swoich wierszy. Były drukowane anonimowo lub pod pseudonimami literackimi najczęściej w nakładzie kilkunastu lub kilkudziesięciu egzemplarzy. Wydawnictwa obejmujące większą liczbę autorów jak np. antologie poezji, podręczniki, gazety itp. sięgały liczby kilku tysięcy egzemplarzy, np. nakład antologii pt. *Słowo prawdziwe*. Powstawała poezja okolicznościowa, skierowana do społeczeństwa i dotycząca ówczesnych wydarzeń. Dużego znaczenia nabrała **pieśń**, **esej**, **nowela**, a także **satyra** jako element psychologicznej samoobrony. Istotne dzieła, które krążyły wtedy w maszynopisach. Twórczość powstająca pod **katastroficznym** wrażeniem wojny i okupacji do dziś jest uważana za świadectwo tamtych lat.

Poezja w okupowanym kraju

W warunkach okupacji debiutowało całe pokolenie młodych poetów, angażujących się w walkę narodu przetrwanie oraz chroniących wartości narodowe przed grozą rzeczywistości. Pokolenie to nazwane zostało po wojnie **pokoleniem Kolumbów**. Najwybitniejszym przedstawicielem tego pokolenia był **Krzysztof Kamil Baczyński**, który poległ śmiercią żołnierza w powstaniu warszawskim. Do tego pokolenia należeli też **Tadeusz Gajcy**, **Andrzej Trzebiński**, **Roman Bratny**, **Wacław Bojarski**, **Witold Zalewski** i wielu innych. W warunkach

okupacji tworzyli też debiutujący przed wojną [Mieczysław Jastrun](#), [Czesław Miłosz](#) oraz [Jerzy Zagórski](#). Na terenie okupowanym przez ZSRR wybitnym talentem błysnęli m.in. więzień łagrów [Zdzisław Broncel](#) oraz komunizujący poeci [Lucjan Szenwald](#) i [Adam Ważyk](#).

W gettach, niemieckich obozach jenieckich, więzieniach lub obozach koncentracyjnych tworzone poezję okolicznościową (m.in. [Tadeusz Borowski](#), [Grzegorz Timofiejew](#)). Tomik wierszy powstałych w obozach śmierci to np. *Szopka w Dachau*. Poezja obozowa miała na celu podniesienie na duchu więźniów, mobilizację moralną, psychologiczną walkę o godność i przede wszystkim protest przeciwko zbrodniom ludobójstwa.

Poezja pisana bezpośrednio pod wrażeniem powstania warszawskiego to wiersze przede wszystkim [Zbigniewa Jasińskiego](#), ale także [Józefa Szczepańskiego](#), [Józefy Radzyńskiej](#), [Mieczysława Ubysza](#), [Stanisława Marczaka-Oborskiego](#). W tamtym czasie powstało także dużo piosenek (*Pałacyk Michła*, *Marsz Mokotowa*, *Warszawskie dzieci* i inne).

Proza w okupowanym kraju

Prozę polską w okupowanym kraju reprezentowali tacy twórcy jak [Jerzy Andrzejewski](#) (autor nowel wojennych), [Zofia Kossak-Szczucka](#) (*W piekle*, *Golgota*), [Kazimierz Wyka](#) (*Listy do Jana Bugaja*), [Maria Kann](#) (*Na oczach świata*), [Kazimierz Brandys](#), [Stanisław Dygat](#), [Antoni Gołubiew](#) i [Zofia Nałkowska](#). Wielu pisarzy napisało pamiętniki lub prace wspomnieniowe dotyczące przeżyć wojennych (m.in. [Karol Irzykowski](#), [Zofia Nałkowska](#), [Karol Koniński](#), [Leopold Buczkowski](#), [Miron Białoszewski](#), [Maria Dąbrowska](#), [Maria Rodziewiczówna](#), [Eugeniusz Szermentowski](#)). Wielką popularnością cieszyła się książka *Kamienie na szaniec* [Aleksandra Kamińskiego](#) – wydany konspiracyjnie obraz czynu żołnierskiego Armii Krajowej i Szarych Szeregów.

Literatura polska na Zachodzie

Poza granicami kraju również powstawała polska literatura podtrzymująca ducha narodu. Najbardziej znani twórcy emigracyjni tego okresu to m.in.: [Julian Tuwim](#) (autor *Kwiatów polskich*), [Kazimierz Wierzyński](#), [Jan Lechoń](#), [Antoni Słonimski](#), [Maria Pawlikowska-Jasnorzewska](#). Prozę polską na emigracji reprezentowali m.in.: [Michał Choromański](#), [Witold Gombrowicz](#), [Maria Kuncewiczowa](#), [Teodor Parnicki](#), [Stanisław Vincenz](#), jak również publicyści relacjonujący polski wysiłek zbrojny na Zachodzie tacy jak [Arkady Fiedler](#) (min. *Dywizjon 303*), [Janusz Meissner](#) oraz [Ksawery Pruszyński](#). Na emigracji powstawały wtedy również przejmujące wspomnienia z ZSRR autorstwa [Hermini Naglerowej](#) i [Beaty Obertyńskiej](#).

Ad.4

Mianem literatury faktu zwykło określać się utwory narracyjne, które sytuują się na granicy literatury i dziennikarstwa. Główną przyczyną powstawania tego typu dzieł nie są zazwyczaj pobudki artystyczne, lecz chęć przedstawienia prawdy, dania świadectwa jakimś wydarzeniom (najczęściej doniosłym). W czasie II wojny światowej, w obliczu wszechobecnego zagrożenia i niepewności kolejnych dni, relacje takie zyskiwały szczególną wartość, stając się przede wszystkim dokumentami opisującymi okrutne realia tego okresu.

Utwory zaliczane dzisiaj w poczet literatury faktu z czasów II wojny światowej powstawały najczęściej w obliczu znaczących epizodów i momentów historycznych, a tworzone były przez ich świadków bądź uczestników. Jednak niektóre z nich (chodzi tutaj przede wszystkim o „Medaliony” [Zofii Nałkowskiej](#)) powstały post factum, a więc z uwzględnieniem pewnej perspektywy czasowej.

Literatura faktu - cechy

Literatura faktu cechuje się przede wszystkim niechęcią do subiektywnego przedstawiania faktów i ukazywania ich w świetle emocji. Narracja jest więc chłodna i rzeczowa. Komentarze odautorskie są ograniczone, a ciężar oceny oraz wyciągania wniosków spoczywa

na czytelniku.

Umnieszona została także rola postaci opowiadającej, której działanie ogranicza się przede wszystkim do doboru opowiadanych wydarzeń. Nie wnika ona w psychikę bohaterów, nie analizuje ich przeżyć. Często pojawiają się tutaj opisy niemalże naturalistyczne, prezentujące zjawiska w sposób beznamiętny i jak najbardziej zbliżony do rzeczywistości (często brutalny).

Literatura faktu z czasów II wojny światowej podejmowała – jak sama jej nazwa sugeruje – tematykę związaną z wydarzeniami z lat 1939-1945. Obok relacji przedstawiających okrucieństwo i bestialstwo oprawców zarówno

niemieckich, jak i radzieckich pojawiały się także opisy życia w obozach koncentracyjnych i łagrach, relacje z pól walki oraz próby oddania życia normalnych ludzi w tych niezwykle ciężkich warunkach.

Literatura faktu - dzieła i przedstawiciele

Za sztandarowy przykład dzieła zaliczanego do literatury faktu z czasów II wojny światowej najczęściej podaje się „Medaliony” Zofii Nałkowskiej. Ten cykl ośmiu krótkich opowiadań doskonale realizuje założenia gatunku, przez co często uważany jest za tekst kanoniczny. Autorka, dając relację z czasów II wojny światowej, powstrzymuje się od komentarzy i zachowuje chłodny dystans do opisywanych wydarzeń. Co prawda, nie była ona świadkiem opisywanych historii, lecz zapoznała się z nimi, pracując w Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce. Dlatego też głównym tematem jej dzieła stały się okrucieństwa nazistów, które Nałkowska opisała bardzo dokładnie, nie szczędząc często brutalnych szczegółów.

Przykładem literatury faktu dotyczącej realiów życia w obozie koncentracyjnych są opowiadania Tadeusza Borowskiego, które zawarte zostały w tomie „Pożegnanie z Marią”. Behawioralna narracja, szczere ukazanie realiów życia w obozie i degradacji człowieczeństwa w jego obrębie oraz mistrzowska kreacja narratora, który na oczach czytelnika staje się człowiekiem zlagrowanym – wszystko to w dużej mierze decyduje o wielkiej wartości dzieła Borowskiego. Podobnym, lecz niedającym się jednoznacznie sklasyfikować, dziełem jest „Inny świat” Gustawa Herlinga-Grudzińskiego. Stworzył on przejmującą relację życia w radzieckim łagrze, którą przedstawił w pierwszoosobowej narracji (podobnie jak Borowski, tak i Herling – Grudziński był więźniem). Jednakże autor „Dziennika pisanego nocą” nadał swemu dziełu liczne cechy charakterystyczne dla literatury pięknej – bogaty język, liczne komentarze i przemyślenia, zastosował kompozycję klamrową, po mistrzowsku operował emocjami itp.

Szczególnym przykładem literatury faktu dotyczącej tematyki II wojny światowej jest książka Hanny Krall – „Zdażyć przed Panem Bogiem”. Opublikowana została ona dopiero w 1977r. (powstała rok wcześniej), a jej treść oparta jest na wywiadzie z Markiem Edelmanem – jednym z uczestników powstania w getcie warszawskim. To wstrząsająca i niezwykle bolesna relacja z bohaterskiej walki, jaką podjęto w imię ludzkiej godności. Słowa rozmówcy autorki nie miały na celu gloryfikacji powstańców, lecz nakierowane były przede wszystkim na to, by przedstawić okrutne działania Niemców i przekazać prawdę o tym, co rozgrywało się za murami getta, gdy po drugiej stronie kręciły się karuzele.

Dziełem podobnym do „Zdażyć przed Panem Bogiem” są „Rozmowy z katem” napisane przez Kazimierza Moczarskiego. Żołnierz Armii Krajowej, którym był autor, w czasie pobytu w więzieniu mokotowskim spędził 8 miesięcy w celi z Jurgenem Stroopem – dowódcą pacyfikacji getta warszawskiego. Na podstawie przeprowadzonych z nim rozmów Moczarski stworzył jego sylwetkę i ukazał spustoszenie, jakie w psychice współwięźnia poczyniła ideologia nazistowska. Rzecz jasna, nie mógł on do końca ufać jego relacji (Stroopa wręcz rozpierała duma), toteż przed opublikowaniem swej pracy poczynił niezbędne poprawki i dokonał weryfikacji przedstawionych faktów.

Na pograniczu literatury faktu i literatury pięknej sytuuje się „Pamiętnik z powstania warszawskiego” Mirona Białoszewskiego. Choć dzieło to ukazało się w roku 1970, jego olbrzymia wartość poznawcza stawia go wśród najważniejszych tekstów opisujących realia II wojny światowej. Bardzo mocne świadectwo panującej na ulicach Warszawy grozy, wszechobecnego cierpienia i czyhających niemal wszędzie niebezpieczeństw, okraszone doskonałym stylem, stanowi jedną z nielicznych opowieści o tych, którzy w trakcie powstania starali się wieść normalne życie.